

L'antiguitat tardana al municipi de Manacor: arquitectura cristiana i territori

S. Alcaide¹, C. Mas², M. A. Cau³

Introducció

A les Balears, el període que transcorre entre el segle V i el segle X, i que coneixem com antiguitat tardana, ha estat considerat tradicionalment com un dels menys coneguts de la història insular (Rosselló Bordoy, 1973). Aquest va ser un període complex en què les Balears passaren de mans imperials a dominació vàndala en el 455, després a domini bizantí al 534 i, finalment, a domini islàmic a inicis del segle X (Amengual 1991). El municipi de Manacor ha tengut la sort de disposar de les basíliques de Son Peretó i sa Carrotja com a exemples de jaciments emblemàtics per a l'estudi d'aquest període, que han jugat un paper fonamental en el desenvolupament de l'arqueologia cristiana com a disciplina científica a l'Estat espanyol.

L'objectiu essencial d'aquest article és recopilar les evidències arqueològiques sobre l'antiguitat tardana a Manacor amb la intenció de contribuir a un millor coneixement del territori del municipi en aquesta època. Amb aquest objectiu, es tractaran les basíliques de Son Peretó i sa Carrotja, ja que aquests jaciments poden ser claus per entendre l'estructuració del territori en època tardana. Tot i la importància d'aquestes basíliques, semblava evident que no degueren estar aïllades al territori i que altra sèrie de jaciments ajudaren a configurar la fesomia del paisatge tardà. És per això, que hem procedit a una revisió dels estudis previs sobre Manacor i de la Carta Arqueològica del municipi, redactada dintre del programa de salvaguarda del patrimoni arqueològic desenvolupat a principis dels anys 90 del segle XX. En aquest sentit, hem tengut la gran sort de disposar d'un treball precedent que inclou tots els jaciments d'època romana fins a la dominació islàmica (Merino i Torres 2000). A partir de les dades recollides, hem volgut realitzar un estudi preliminar del territori i dels seus assentaments tardans ben igual que es va fer en el cas de la *Baetica*, per exemple, quan Carr (2002) va aprofitar les dades

recollides anys enrere per Ponsich. El treball d'aquests autors, sorgit de les prospeccions que varen fer al municipi, ens ha proporcionat les dades bàsiques que hem utilitzat en el nostre article. Aquest és només un primer assaig del que podria ser en un futur un estudi més acurat dels patrons d'assentament en aquest territori.

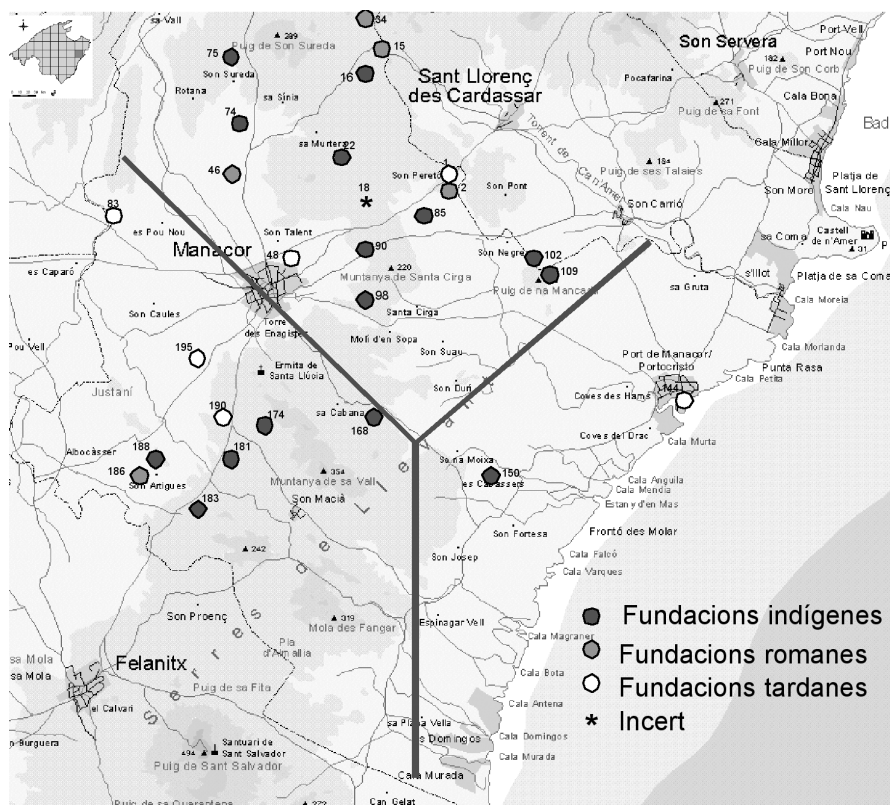

Figura 1. Mapa del terme municipal de Manacor amb la situació aproximada dels assentaments amb evidències d'ocupació durant l'antiguitat tardana. Les línies rectes marquen els polígons Thiessen parcialment definits. 1, basílica de Son Peretó; 2, sense topònim conegut; 15, sense topònim conegut; 16, es Bosquets de Bellver Ric; 18, s'Espital Nou; 22, Sos Promets Vell; 34, Son Mesquida Vell; 46, Conies Gran; 48, Son Banyia Vell; 74, sense topònim conegut; 75, claper des Gegant de Son Sureda Ric; 83, sense topònim conegut; 85, Can Pont de Son Negre; 90, Son Mas Vell; 98, sense topònim conegut; 102, Son Crespi Vell; 109, sa Marineta; 144, basílica de sa Carrotja; 150, es Castellot des Cabassos de Son Ganxo; 168, Taiet; 174, sense topònim conegut; 181, es Boc Vell; 183, puig de sa Figuera de Son Banus Nou; 186, Son Joan Jaume; 188, Can Roca de Son Artigues; 190, Son Amengual; 195, Son Fangos.

Aquesta primera aproximació és part d'un projecte més ampli sobre els patrons d'assentament durant l'antiguitat tardana a les illes de Mallorca i Menorca. D'altra banda, la presentació d'aquest article tenia una finalitat enterament lligada al projecte de recerca promogut des del propi Museu de Manacor, que té per objecte la revisió i adequació del jaciment de Son Peretó⁴. Consideràvem oportú, en el marc d'aquest projecte, investigar el territori on s'assenta la basílica.

La basílica de sa Carrotja (Porto Cristo)

La basílica de sa Carrotja es troba situada a Porto Cristo, a la vora d'un penya-segat que domina el port natural (figura 1). El seu descobriment al 1908 i posterior excavació van córrer a càrrec de l'arquitecte català J. Rubió i Bellver, qui va comptar amb la col·laboració del propietari de la finca J. Amer. De les notes preses pels seus excavadors solament coneixem un extracte que Rubió publicà a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Rubió, 1909-10), on es recull l'única planta d'aquesta basílica, que va ser destruïda amb la urbanització de la zona (figura 2a). Del conjunt únicament es conserva el baptisteri (figura 2b), actualment visible sota un vidre a l'avinguda Amer, després de les tasques de consolidació i adequació dutes a terme per F. Torres i M. Munar (veure aquest mateix volum). A més, la planta de Rubió té poca credibilitat ja que l'edifici es trobava ja molt alterat en el moment de la seva excavació i hi cabien diverses possibilitats a l'hora d'interpretar les restes. Per aquesta raó no és gaire el que es pot dir d'aquest edifici a nivell arquitectònic i menys encara sobre l'organització litúrgica. Tot i això, i donada la impossibilitat de revisar el conjunt, tots els comentaris posteriors sobre aquest edifici s'han fet a partir d'aquesta planta.

La basílica (figura 2a), orientada est-oest, sembla correspondre a una planta rectangular, d'aproximadament 23x10m, de tres naus separades per quatre columnes exemptes i dues pilastres adossades a la paret que fan de mitgera amb el baptisteri. L'àmbit baptismal, situat als peus de l'edifici de culte, sembla estar format, com a Son Peretó, per la prolongació dels murs laterals de la basílica. És especialment difícil la reconstrucció de la capçalera a partir del plànol de Rubió, qui la interpreta com una capçalera tripartida, amb absis quadrangular flanquejat per dues cambres. Rubió assenyalava que estava pavimentada amb una espècie d'*opus testaceum*, irregular i pobre, en el lloc on es trobava el pilar de sosteniment de l'ara ben assenyalat. Als quatre angles d'aquest absis, especialment en els dos anteriors, hi ha senyals de pilars. A ambdós costats de l'edifici de culte – nord i sud – s'observa en el plànol l'arrencament d'alguns murs perpendiculars que podrien correspondre a pòrtics (sobretot al costat S) o a altres annexes. A l'est, adossats a la hipotètica capçalera de l'església, s'observen dos àmbits amb sepulcres, possiblement cambres funeràries.

Res sabem sobre els accessos a l'edifici eucarístic ni sobre la connexió entre aquest i el baptisteri, ja que el mur de tancament per l'oest va ser arrasat i en la mitgera amb la basílica no se n'hi troba cap d'assenyalat.

Als peus de la basílica se situa, en idèntica disposició al de Son Peretó, l'àmbit baptismal (figura 2a). La piscina, de tipologia cruciforme, es trobava al centre d'un recinte quadrangular (figura 2b); la seva part oest fou destruïda per a la construcció d'un habitatge del propietari. La piscina és similar a la menor de Son Peretó: un cub excavat al terra, però sobreaixecat en relació al paviment, en forma de creu, amb braços lleugerament desiguals, que es van fent estrets cap als extrems (figura 2b). Els de l'est-oest, una mica més llargs, tenen dos esglaons, i els del nord-sud només un. Al voltant de la pila baptismal es conserven restes de superfície enlluïda de calç (Palol et al., 1968).

Al problema de la interpretació de les restes se suma el de la cronologia de l'edifici, ja que únicament ha pogut establir-se a partir de la tipologia de la piscina baptismal, datada per Palol en el segle VI, i d'una suposada ara d'altar que per a Palol respon a tipus comuns de fins el segle VI i inicis del VII (Palol, 1967).

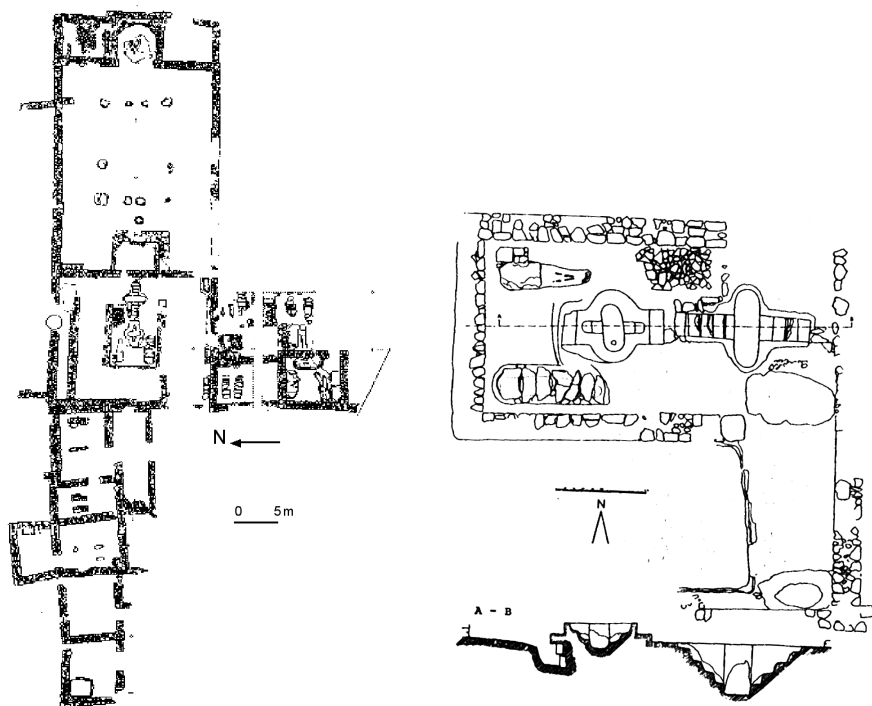

Figura 2.

a) Planta de la basílica de sa Carrotja (Porto Cristo, Manacor) segons Rubió (1909-1910), tal i com apareix a Palol, 1967.

b) Planta del baptisteri de sa Carrotja, segons Palol et al., 1968.

La basílica de Son Peretó

La basílica de Son Peretó es troba situada a la finca homònima, a 6,5km de Manacor a la carretera Palma-Artà (figura 1). L'edifici fou descobert el 1912 i excavat per mossèn Aguiló, qui elaborà la primera planta de l'edifici. El baptisteri fou reexcavat el 1963 per Iturgáiz, amb la publicació per primera vegada de la piscina major, i el 1967 per Palol, Alomar, Camps i Rosselló. A inicis de la dècada dels 80 es duu a terme la reexcavació i neteja de l'edifici de culte eucarístic, així com l'excavació del grup d'habitacions al sud d'aquest i l'elaboració d'una nova planimetria. Aquests treballs van ser codirigits per Palol, Rosselló i Orfila. Finalment cal esmentar el nou projecte de revisió i adequació promogut des del Museu d'Història de Manacor.

La imatge actual que ens proporcionen les restes de l'edifici (figura 3a), i que responen als seus darrers moments, és la d'una basílica perfectament orientada est-oest de planta rectangular amb tres naus separades per columnes i capçalera tripartida. Als seus peus (est), format per una prolongació dels murs de la basílica, se situa un recinte quadrangular en el centre del qual es troba l'àmbit baptismal que consta de dues piscines cruciformes. La dimensió de l'edifici eucarístic (capçalera i naus) és de 21x14m i les de l'àmbit del baptisteri de 10x14m. Al W i S de l'edifici s'adossen una sèrie de cambres, algunes d'elles de funció funerària. També al N del baptisteri i de les naus a l'alçada del cor s'observen els arrencaments de dos murs transversals que indiquen la presència d'altres annexes a l'edifici eucarístic.

Les intervencions dels anys 70 del segle XX i la revisió de les notes d'Aguiló permeteren a Palol una nova interpretació de les restes que trencava amb la imatge tradicional de la basílica (Palol, 1989). La reexcavació del recinte del baptisteri i de la basílica conclouen que l'edifici va patir diverses modificacions al llarg de la seva història i que la imatge actual no es correspon amb la dels seus inicis.

La capçalera del temple passaria per dos moments constructius. Inicialment seria rectangular exempta per l'exterior i semicircular per l'interior⁵. El paviment d'aquest absis, d'*opus signinum*, es troba sobreelevat. En un moment posterior s'hi adossen les cambres laterals, de funció funerària. Al seu moment final, Aguiló assenyalava la presència de l'ara al centre de l'absis.

Enfront de l'absis, en el primer tram de la nau, s'hi situa el cor: una estructura aixecada en relació a la nau i separada per cancells -dels quals es conserva la traça d'on estaven inserits- per tres dels seus costats, excepte en un tram que assenyalava el seu accés frontal mitjançant dos basaments que s'han identificat com part dels cancells. Oposat al cor, als peus de la nau central se situa un contraabsis, amb una funció que ha estat i continua sent molt discutida (Godoy, 1995; Duval, 1994; 2000; 2004).

L'interior de l'edifici també seria objecte de reformes, com mostra la superposició de paviments i enterraments, fet que ja apuntà mossèn Aguiló en els seus manuscrits. En un primer moment, el temple presentaria un paviment de *signinum*, trencat per una sèrie de tombes, sobre el qual se'n situaria un altre de mosaic,

excepte en l'absis, cor i estructura aixecada als peus de la nau central, que tapa algunes tombes. Palol sosté l'existència de dos paviments de mosaic, encara que reconeix que no poden atribuir-se les restes dipositades al Museu de Manacor a cadascun d'ells i que són molt similars pel que fa a materials, tècniques i estil.

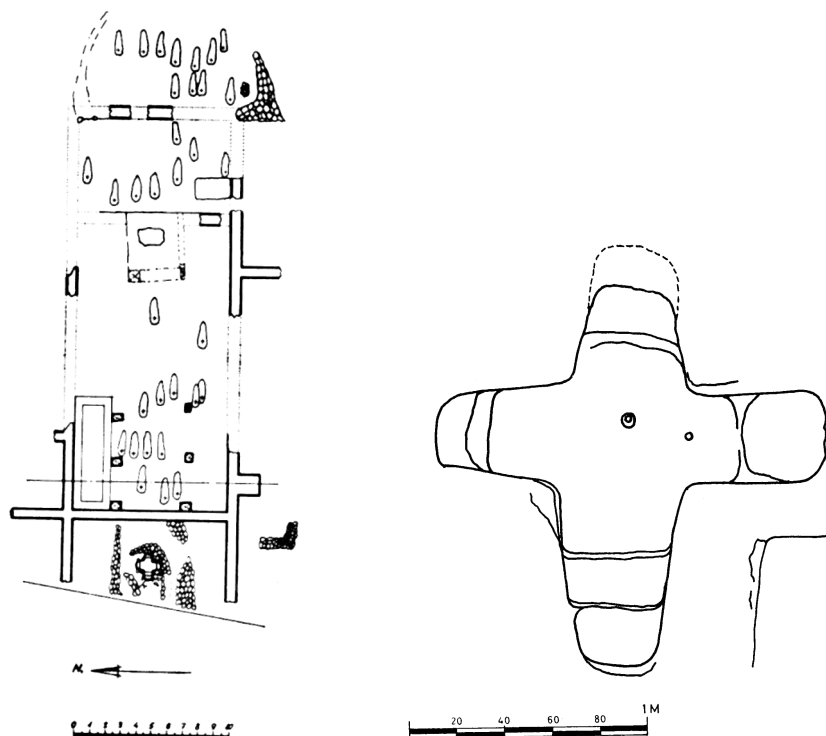

Figura 3.

a) Planta de la basílica de Son Peretó (segons Palol 1989).

b) Planta i secció del baptisteri de Son Peretó, segons Godoy 1989.

Als peus de la basílica se situa una estructura arquitectònica quadrangular de 10x14m formada per la prolongació dels murs nord i sud de la basílica. A l'est queda limitada pel mur de tancament oest del temple i a l'oest per altre mur al qual s'adossen una sèrie de cambres, probablement funeràries. En aquest àmbit se situa el baptisteri, amb dues piscines de planta cruciforme (figura 3b). Aquest espai també serà objecte d'importants canvis en el transcurs del temps, no solament de tipus arquitectònic sinó que s'ha plantejat fins i tot la possibilitat d'un canvi en la

seva funció litúrgica. Aquí es troba un àmbit funerari que originàriament es degué estendre per tota l'estança i es degué construir en un moment posterior al recinte baptismal (Palol et al., 1968; Palol, 1989). Tot i això, Palol afirma que no es pot dir amb seguretat que el baptisteri sigui estrictament posterior a les tombes (Palol, 1989: 1994). A més, hem de recordar que l'evidència d'un ús funerari anterior es troba sota la piscina oest, que és possible que sigui posterior a la major. Els canvis de tipus arquitectònic consistiren en la reducció de les dimensions d'aquesta estança amb la construcció d'un mur interior N.

Son Peretó presenta un problema en relació a les seves diferents fases, perquè no és suficientment clara ni l'evolució de l'edifici ni la cronologia d'aquestes fases. S'ha fet servir la comparació tipològica dels seus mosaics a l'hora d'obtenir una referència cronològica de l'edifici. L'estil dels mosaics de Son Peretó es data de mitjans del segle VI per la seva proximitat amb els tallers nord-africans de Sabratha, d'època justiniana (Palol, 1966; 1967; 1967b; 1968; 1989). Les hipòtesis de P. Palol en relació a les fases de l'edifici es fonamenten en la lectura de les relacions físiques de les estructures conservades i en consideracions estilístiques dels mosaics.

Una altra qüestió polèmica és la presència de dues piscines baptismals amb capacitat suficient per al ritual de la immersió, per la qual cosa la discussió gira entorn de la simultaneïtat en l'ús o no de les dues piscines. Mentre que Palol pensa que no existeixen elements arqueològics que permetin pensar que la piscina gran havia estat amortitzada, Duval no creu que ambdues hagin pogut ser utilitzades al mateix temps, d'acord a arguments de tipus arqueològic i litúrgic: les piscines es troben en un nivell sensiblement diferent, per la qual cosa la piscina menor, en un nivell superior, seria posterior. A més, no entén quina funció litúrgica poden tenir en conjunt les dues piscines. Afegeix que a les Balears, com a Espanya i tal vegada a Còrsega, s'hi dona una disminució de la talla i profunditat dels cubs que correspon a una evolució litúrgica: probablement el pas del baptisme d'adults per immersió al baptisme infantil per aspersió (Duval, 1994: 207).

Per la seva banda, Godoy descarta la seva contemporaneïtat per raons de tipus litúrgic, ja que no té cap sentit funcional construir dues piscines baptismals en cap tradició litúrgica. A nivell arqueològic, destaca la diferència de cotes entre ambdues piscines i que el mur de tancament del baptisteri per l'est deixa mig metre escàs entre l'últim esglaó de la piscina gran i la paret. La construcció d'aquest mur ha de ser contemporània a la de la segona piscina i segurament és per això que la van fer (Godoy, 1989; 1995). Aquest darrer argument troba com a principal obstacle el fet que el contraabsis adossat a aquest mur de tancament de la basílica al seu costat oest és molt probable que respongui al moment de construcció de la basílica.

Altres jaciments de l'antiguitat tardana al territori de Manacor

A part de les basíliques ja comentades, que constitueixen els exemples més espectaculars de l'antiguitat tardana al municipi, trobam una altra sèrie de jaciments amb indicis d'ocupació en aquest període. Com hem indicat anteriorment, bona part dels jaciments que tractam havien estat recollits per Merino i Torres (2000) en el seu treball. Entre els jaciments que recullen, un nombre considerable presenten materials de l'antiguitat tardana en superfície.

En el nostre cas, la cronologia dels assentaments s'ha pres de la informació continguda en el treball de Merino i Torres (2000) i de la revisió de la Carta Arqueològica del municipi i dels seus inventaris de material. Cal destacar que, sens dubte, això pot suposar un problema a l'hora d'afinar cronologies ja que el material procedeix de prospeccions superficials. A la vegada, és necessari apuntar que desconexim si la recollida de materials va ser sistemàtica o selectiva. No hem procedit a una revisió dels materials recollits i dipositats al Museu de Mallorca i, per tant, seguim principalment les consideracions fetes al seu dia per Torres i Merino (2000). Això no ha de ser un problema per a les classes ceràmiques ben conegudes, però podria ser-ho per a classes ceràmiques menys estudiades i per a les que l'avanç de la recerca ha proporcionat noves dades en dates més recents. En aquest sentit, cal recordar que la Carta Arqueològica de Manacor es completà l'any 1991. Cal advertir també que en aquesta revisió s'han detectat algunes contradiccions entre els materials inventariats a les cartes arqueològiques i el que publicaren Merino i Torres. Un paper fonamental el juga la presència de Terra Sigillata Africana D (TSAD), àmfores o ceràmiques comunes amb cronologies clarament tardanes. La presència de fragments informes de TSAD suposa un problema ja que aquesta ceràmica és ja abundant al segle IV⁶. Un altre problema són aquells jaciments que presenten algunes classes ceràmiques, com la ceràmica de cuina africana, amb llargues pervivències i amb formes amb cronologies poc precises. És evident que una revisió del material ceràmic és necessària, però ultrapassava els límits del present estudi preliminar. Aquesta és una feina que s'haurà d'emprendre sense desmerèixer ni molt menys els treballs anteriors, a la llum dels avanços significatius de la ceramologia actual, especialment pel que fa a les classes ceràmiques de l'antiguitat tardana.

Del total de jaciments inventariats al municipi de Manacor (figura 1), un total de 27 presenten materials ceràmics corresponents a l'antiguitat tardana. En la discussió, hem conservat el nombre d'inventari de la Carta Arqueològica del municipi.

Entre aquests 27 jaciments que presenten indicis d'ocupació tardana, 15 corresponen a jaciments indígenes que perduren i/o es reocupen, 5 a jaciments romans que perduren i 6 corresponen a jaciments que presenten només materials tardans i que, per tant, podrien ser fundacions d'aquests moments, entre les quals s'inclouen les basíliques i un jaciment indeterminat (figura 4).

Jaciments ocupats durant l'antiguitat tardana

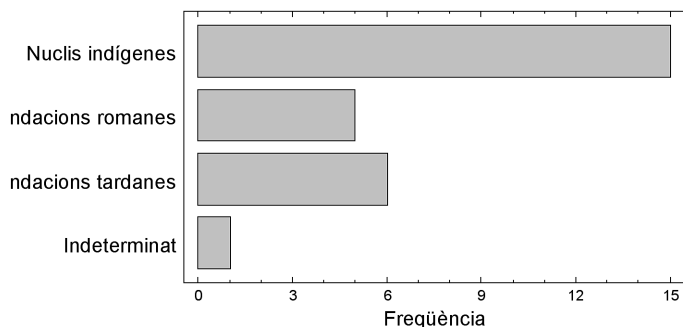

Figura 4. Diagrama de barres que mostra la freqüència dels diferents tipus d'assentaments (classificats segons cronologia inicial) que funcionen durant l'antiguitat tardana.

Les possibles fundacions indígenes que perduren en època tardana són amb diferència el tipus d'assentament majoritari (figura 4). Entre aquests jaciments es troba es Bosquets de Bellver Ric (n.inv.16), amb presència de fragments informes de TSAD. Malauradament, la presència només d'informes no permet gaires precisions ja que aquesta ceràmica comença a ser abundant a partir del segle IV i fins a la segona meitat del segle VII. En el Claper des Gegant de Son Sureda Ric (n.inv.75), entre el material ceràmic recollit hi apareix un fragment de TSAD forma Hayes 87A amb una cronologia bàsicament de segona meitat del segle V. A Sos Promets Vell (n.inv.22), entre els materials tardans hi destaca la presència de TSAD forma Lamb.1 que correspon a la forma Hayes 99 amb una cronologia una mica problemàtica que depèn de cadascuna de les variants d'aquesta forma, però que, en línies generals, es pot situar entre el 510-540 i el 560/580, i el 620 per a les variants més tardanes. És cert que alguns exemplars apareixen en contextos anteriors, però en general una cronologia del segle VI sembla adient. A Can Pont de Son Negre (n.inv.85), entre el material ceràmic només s'hi cita la presència de material talaiòtic, un fragment de TSAD Lamboglia 1, que correspondria a la Hayes 99, i un fragment de Lamboglia 38, que es correspon a la Hayes 91. A Son Mas Vell (n.inv.90), d'època clarament baix imperial o ja tardana, només s'hi citen alguns fragments informes de TSAD i la forma Ostia III, fig. 267, en ceràmica de cuina africana. En el jaciment identificat amb el número d'inventari 98, als voltants de la muntanya de Santa Cirga, Merino i Torres (2000: 151) indiquen la presència d'un fragment de TSAD forma Hayes 105 i d'un fragment informe amb decoració d'una creu dins d'un cor. La presència de la forma Hayes 105 és important ja que es tracta d'una forma molt tardana, que es data entre el 580/600 i el 660 aproximadament. El

motiu decoratiu, tot i que no classificat, es pot relacionar segurament amb l'estil A(ii) o A(iii) amb una cronologia aproximada entre 350-420 per al primer i 410-470 per al segon (Atlante: 123). A sa Marineta (n.inv.109), entre els materials tardans s'hi recolliren tres fragments de TSAD formes Lamb. 51A, Lamb. 60bis i Hayes 103. Les formes Lamb 51 i Lamb. 60bis corresponen a les formes Hayes 59 i Hayes 86 respectivament. Per a la Hayes 59 la cronologia es pot establir al voltant del 320-400/420. La Hayes 86 té una cronologia de segle VI i la Hayes 103 depèn de les variants, però una cronologia de segle VI sembla adient. A part s'esmenta un fragment de ceràmica comuna romana i ebusitana. A Son Crespí Vell (n.inv.102), hi destaca la presència de TSAD forma Lamb.1 que correspon a la forma Hayes 99. Es Castellot des Cabassos de Son Ganxo (n.inv.150) presenta, ben igual que en el jaciment anterior, TSAD forma Lamb.1. Al jaciment amb número d'inventari 74, al nord del municipi, s'hi indica la troballa d'un fragment de TSAD forma Hayes 99. Al jaciment de Taiet (n.inv.168), entre els materials clarament tardans s'hi citen tres fragments de vora de TSAD classificades com a Lamb. 38, Lamb. 42 i Hayes 104A. La Lamb. 38 correspon a la Hayes 91 i la Lamb. 42 a la Hayes 67 amb una cronologia per a aquesta última de 360-470. La Hayes 104A, per la seva banda, es pot datar entre el 500 i el 580 en ple segle VI. En el jaciment n.inv. 174, s'hi cita la presència d'un fragment de Hayes 93. La cronologia d'aquesta forma depèn de la seva variant. Per a la Hayes 93A una cronologia de 470/500 és acceptada tot i que hi ha exemples anteriors, mentre que per a la variant Hayes 93B es proposa una cronologia de 500-540. Tot i la datació una mica incerta, sembla una forma bàsicament de segle VI. A es Boc Vell (n.inv.181), només s'hi cita la presència de fragments informes de TSAD, poc indicativa, doncs. A es puig de sa Figuera de Son Banús Nou (n.inv.183), hi destaca la presència de la forma Hayes 109 que té una cronologia molt tardana, aproximadament entre el 580/600 i el 650. Finalment, a Can Roca de Son Artigues (n.inv.188), s'hi va trobar un fragment de TSAD, forma Lamb. 24.

Dins de les fundacions indígenes que pareixen perdurar fins a època tardana, caldria diferenciar aquells jaciments que semblen haver perdurat al llarg de tota l'època romana fins a època tardana, d'aquells que semblen només haver estat reocupats en època tardana (figura 5). Certament, només amb excavacions arqueològiques sobre aquests jaciments es podrà resoldre un problema (continuitat real o reocupació) que es dona també a altres indrets de l'illa i de la Mediterrània. Tot i la seva relativitat, ja que es tracta de materials de prospecció, una primera estimació permet assenyalar que del total d'estacions indígenes ocupades en època tardana, un total d'11 presenten materials que permeten definir l'ocupació com una continuïtat d'hàbitat. Pel contrari, un total de 5 jaciments semblen ser reocupacions d'antics llocs talaiòtics. Aquests serien hipotèticament els casos d'es Castellot des Cabassos de Son Ganxo, Son Crespí Vell, el jaciment inventariat amb el número 98, Can Pont de Son Negre i el jaciment inventariat amb el número 74.

Nuclis indígenes en època tardana

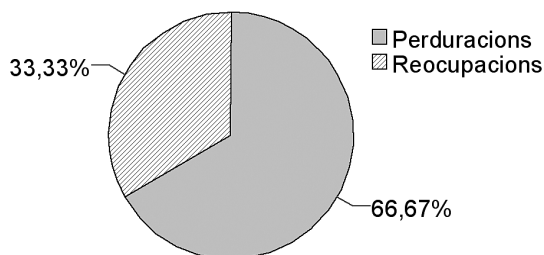

Figura 5. Gràfic circular amb la freqüència expressada en % de perduracions i reocupacions d'estacions indígenes.

Les possibles fundacions d'època romana que perdurarien en època tardana són minoritàries (figura 4). A Son Mesquida Vell (n.inv.34), Merino i Torres hi citen la presència de fragments informes de TSAD i un fragment de ceràmica de cuina africana Ostia I, fig. 261. Al jaciment inventariat amb número 15, al nord del municipi, s'hi va trobar un fragment de TSAD forma Lamb.42/Hayes 67, amb una cronologia aproximada de 360-475, tot i que molt característica de conjunts del segle V. Algunes formes de ceràmica de cuina nord-africana, tot i la seva cronologia poc precisa, podrien ser també tardanes, com ara la Ostia III, fig. 267. El jaciment de Conies Gran (n. inv.46) hauria estat fundat en època romana i perduraria tan sols fins a l'antiguitat tardana. S'hi varen trobar un fragment de TSAD, forma Lamb.1/Hayes 99, i un fragment de ceràmica africana de cuina, forma Ostia III, fig. 267, amb una cronologia de finals del segle IV i inicis del segle V. A Son Joan Jaume (n. inv.186), ni a l'inventari de les cartes arqueològiques ni a l'article publicat per Merino i Torres hi apareix cap material que pertanyi a l'antiguitat tardana, però en prospeccions més antigues efectuades pel, aleshores, Departament de Prehistòria i Història Antiga de la Universitat de les Illes Balears es pogueren documentar alguns materials que semblen indicar la continuïtat del jaciment en època tardana. Als voltants de Son Peretó, hi trobam el jaciment amb el n.inv. 2, molt proper a la basílica, que segons l'inventari de la Carta Arqueològica presenta un fragment de vora de TSAD Hayes 99, un fragment de Hayes 93A, ceràmica de cuina africana formes Ostia I, fig. 261 i Ostia III, fig. 267. La Hayes 93A, per la seva banda, té una cronologia una mica incerta, però es pot datar entre el 470-500, tot i que es tendeix a revisar aquesta cronologia per situar-la entre el 400-450 i el segle VI. Pel que fa a la ceràmica de cuina nord-africana, la forma Ostia I, fig.261, té una cronologia àmplia que va des d'època severiana fins a finals del segle IV i inicis del segle V; mentre que la forma Ostia III, fig. 267, sembla tenir una cronologia més tardana de finals del segle IV i inicis del segle V.

Les possibles fundacions tardanes serien evidentment les basíliques de sa Carrotja (n.inv.144) i Son Peretó (n.inv.1). A més, al jaciment de Son Banya Vell (n.inv.48), tan sols s'hi varen trobar fragments de ceràmica comuna tardana. A Son Amengual (n.inv.190), també només amb materials tardans, hi destaca la presència d'un fragment de TSAD forma Hayes 104C amb una cronologia que es pot situar entre el 550 i el 625. A Son Fangos (n.inv.195), entre els materials tardans hi destaquen dos fragments de TSAD formes Hayes 91 i Hayes 108. Aquesta darrera té una cronologia molt tardana d'inicis del segle VII. Tot sembla indicar que ens trobam davant d'un jaciment de fundació en època tardana. Finalment, el jaciment sense topònim conegut inventariat amb el número 83, no gaire lluny des Pou Nou, completa els jaciments que hipotèticament es varen fundar durant l'antiguitat tardana. En aquest jaciment, s'hi varen recollir un fragment TSAD forma Hayes 104A, bàsicament, doncs, de segle VI i freqüent en contextos ja d'època bizantina.

En aquest repàs sobre jaciments que presenten materials tardans en superfície, cal destacar l'existència d'un jaciment que funcionà durant l'època tardana però que, segons Merino i Torres, tendria una cronologia de fundació incerta. Es tracta de s'Espital (n.inv.18), on apareix una forma de TSAD forma Hayes 104A, freqüent a contextos ja d'època bizantina. Entre les evidències d'ocupació tardana, cal afegir també les notícies de la troballa de ceràmiques tardanes al port de Manacor que publicà Frey (1970).

De forma absolutament preliminar, hem intentat reflectir l'estructuració del territori en època tardana a partir de polígons de Thiessen, sobre la hipòtesis de considerar les basíliques de Son Peretó, sa Carrotja i el jaciment de Son Joan Jaume com a nuclis de primera magnitud (figura 1). D'aquesta forma, semblen definir-se tres àrees diferenciades amb concentracions importants d'assentaments al voltant de Son Peretó i Son Joan Jaume. Sobta, en canvi, l'absència de jaciments a prop de sa Carrotja, que tal vegada podria tenir relació amb una funcionalitat marítima d'aquesta basílica o amb altres factors. L'agrupació de Son Joan Jaume (figura 1) estaria formada pels jaciments de Son Fangos (n.inv.195), Son Amengual (n.inv.190), es Boc Vell (n.inv.181), Taiet (n.inv.168), Can Roca de Son Artigues (n.inv.188), puig de sa Figuera de Son Banús Nou (n.inv.183) i dos jaciments sense topònim conegut (n.inv.83, n.inv.174). Tret de l'assentament de Taiet i el n.inv.83, una mica més allunyat, la resta de l'agrupació es troba delimitada per les elevacions de les serres de Llevant al seu pas per la muntanya de sa Vall i l'ermita de Santa Llúcia, i a prop del torrent de Son Caules que travessa aquesta agrupació. D'altra banda, l'agrupació de Son Peretó (figura 1) estaria formada pels següents jaciments: Son Mesquida Vell (n.inv.34); sense topònim conegut (n.inv.15); es Bosquets de Bellver Ric (n.inv.16); s'Espital Nou (n.inv.18); Sos Promets Vell (n.inv.22); Conies Gran (n.inv.46); Son Peretó (n.inv.2, proper a la basílica); sense topònim conegut (n.inv.74); claper des Gegant de Son Sureda Ric (n.inv.75), Son Banya Vell (n.inv.48); Son Mas Vell (n.inv.90); Can Pont de Son Negre (n.inv.85); sense topònim conegut (n.inv.98); Son Crespí Vell (n.inv.102) i sa Marineta (n.inv.109). D'aquests, alguns se situen al costat del torrent de ses Planes. Tres d'a-

quests jaciments es troben a les immediacions de la basílica a menys d'un quilòmetre, i sis es troben a una distància inferior als 3 quilòmetres, distància que creïm suficient per considerar la possible relació d'aquests jaciments amb la basílica.

Cal advertir que aquestes agrupacions s'han de prendre només com a hipòtesi de treball, ja que hem escollit els nuclis de primera magnitud de Son Peretó, sa Carrotja i Son Joan Jaume, tot i sabent que això pot ser molt relatiu, especialment pel darrer jaciment on les dades d'ocupació tardana són escasses. Sí que sembla, en qualsevol cas, que es pot parlar d'una certa agrupació de jaciments tardans al voltant de Son Peretó i a la zona de Son Joan Jaume.

La major part dels jaciments estan relativament a prop d'un torrent. De fet, el torrent de Son Caules, en el cas de la primera agrupació, i el torrent de ses Planes, en la segona, semblen jugar un paper en la disposició del poblament. En relació a l'altura on es troben els jaciments, no sembla haver-hi dades significatives. Dels 6 jaciments que pareixen haver estat fundats durant l'antiguitat tardana, 5 es troben situats en cotes entre 90 i 115m, dominant terres d'aprofitament agrícola aptes per al conreu, a excepció de sa Carrotja que es troba situat al costat de la mar. Els 5 jaciments d'època talaiòtica que es reocupen en època tardana també estan situats en altures similars amb bon domini visual del territori i amb amples zones de conreu. La major part dels jaciments que pareixen estar funcionat durant aquest període tenen característiques molt similars, ja siguin aquests de fundació romana o nuclis indígenes amb pervivència. Les dades, de moment, i sense una visió diacrònica, no són gaire clarificadores, tot i que no sembla que aquests jaciments es puguin relacionar amb els denominats "poblados de altura", ja documentats a tot el Mediterrani occidental des del segle V, com es constata al sud de França, Itàlia i la façana mediterrània de la Península Ibèrica (veure per exemple, Gutiérrez, 1996, Menasanch, 2003).

Un total de 12 jaciments que presenten ocupació durant l'antiguitat tardana tenen una continuïtat durant l'època islàmica. Aquests jaciments són d'una gran importància ja que pensam que són els que, tal vegada, ens podrien donar una seqüència estatigràfica complerta dels darrers moments de l'antiguitat fins a la conquesta islàmica. Aquest seria el cas dels següents jaciments: 2, Son Peretó (no és la basílica); 15, sense topònim; 22, Sos Promets Vell; 34, Son Mesquida Vell; 83, sense topònim conegut; 90, Son Mas; 98, sense topònim conegut; 168, Taiet; 174, sense topònim conegut; 188, Can Roca de Son Artigues; 190, Son Amengual; i 195, Can Fangos.

Dels 223 jaciments inventariats a Manacor, un total de 65 presenten en la Carta Arqueològica una cronologia indeterminada i la major part corresponen a coves. Ens semblaria molt interessant en un futur poder revisar aquests jaciments per comprovar si podrien haver estat ocupats durant l'antiguitat tardana, ja que en altres zones com, per exemple, al sud de França (Conges *et al.*, 1983), a Sicília (Maurici, 1992), a Sardenya (Spanu, 1998) o a la Península Ibèrica s'ha documentat l'existència d'un hàbitat rupestre. Cal destacar, en aquest sentit, que la circular

del bisbe Sever podria donar alguns indicis d'aquesta ocupació per al cas menorquí, quan narra la fuga d'Artemísia que es refugia en una cova (Amengual, 1992: 57).

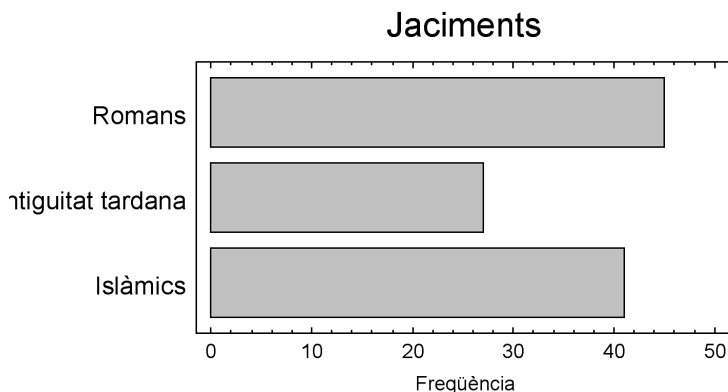

Figura 6. Diagrama de barres que mostra l'evolució del nombre de jaciments d'època romana, antiguitat tardana i època islàmica al municipi de Manacor.

Consideracions finals

L'estudi preliminar del poblament de l'antiguitat tardana del municipi de Manacor permet obtenir una primera imatge del territori per als moments finals de l'antiguitat.

La presència de dos complexos eclesiàstics com Son Peretó i sa Carrotja és un fet a destacar i podrien estar jugant el paper de *parrochiae* com a element d'estructuració del territori tardà (Ripoll i Velázquez, 1999). Aquest podria ser el cas de Son Peretó, que sembla clarament aglutinar altres jaciments al seu voltant. El cas de sa Carrotja sembla diferent i tal vegada la seva situació sobre del penya-segat d'entrada al port de Manacor tengués una relació directa amb una funcionalitat lligada al trànsit marítim. Tampoc no sembla haver gaires jaciments a la costa, tot i que la forta urbanització del litoral mallorquí pot tenir la seva influència en aquest fet. En general, pel que respecta a les basíliques, pareix necessari revisar els dos edificis en profunditat i investigar específicament sobre els aspectes litúrgics. El paper de les basíliques està encara per determinar, però potser tengueren un paper fonamental en l'estructuració del territori tardà (Brogiolo i Chavarría, 2002).

Al costat d'aquests edificis de culte, ens trobam amb una altra sèrie d'assentaments amb indicis d'ocupació només en època tardana i que serien per tant fundacions d'aquest període. La fesomia del paisatge es completa amb nuclis indígenes que perduren o es reocupen, i amb la presència d'alguns jaciments que haurien,

de fet, estat fundats en plena època romana. La importància de la pervivència dels nuclis indígenes durant l'època romana i fins a l'antiguitat tardana ve a completar les dades que ja es tenien per a altres indrets de l'illa de Mallorca (veure, per exemple, Orfila 1988, Cardell *et al.* 1990, Orfila *et al.*, 1993, Merino i Torres, 2000) i per a Menorca (Orfila i Sintès, 1984). Un fenomen similar s'ha observat, per exemple, a Sardenya amb la reocupació d'assentaments nuràgics durant l'antiguitat tardana (Spanu, 1998). Cal destacar que entre els jaciments que semblen possibles fundacions d'època romana, només 5 perdurarien en època tardana. Cal plantejar-se, a més, si els jaciments que presenten només materials tardans es poden relacionar amb la presència de vàndals i/o bizantins que ocuparen les illes el 455 i 534 respectivament. Un examen en detall dels materials ceràmics i de les seves cronologies sembla indicar que els jaciments només amb materials tardans que presenten formes clarament identificables apunten més cap a època bizantina que no pas vàndala.

Una conclusió de caire general és que si es compara el nombre global de jaciments per èpoques, segons les cronologies que consten a la Carta Arqueològica, sembla donar-se per a època tardana una disminució dels nuclis habitats. Això s'observa clarament si comparem el nombre de jaciments d'època romana, antiguitat tardana i època islàmica (figura 6). Aquesta tendència canviarà amb l'arribada islàmica, quan el nombre de jaciments torna a augmentar. Això s'ha observat també en altres indrets de l'illa, com a la vall de Sóller (Coll 1996). Tot i aquesta davallada en el nombre d'assentaments, d'altra banda generalitzada en moltes zones de la Mediterrània, no es pot parlar d'un paisatge buit per a època tardana, sinó d'un territori ocupat per diferents tipus d'assentaments, almenys fins a mitjans del segle VII quan encara es rastregen formes ceràmiques amb cronologies precises. La situació per als segles VIII i X roman incerta donat el desconeixement de les produccions ceràmiques que podrien fer-se servir com a fòssil director. Tot i això, el fet que alguns jaciments de l'antiguitat tardana presentin també materials islàmics tal vegada podria indicar una continuïtat d'aquests al llarg de tot aquest període de transformació. En relació al buit de cultura material per als segles VIII-IX, a causa en part de la manca d'estratigrafies ben conegudes per a aquests moments, caldria valorar la possible pervivència de les formes anteriors, fet que ens podria induir a error a l'hora de datar les fases finals de l'antiguitat.

Finalment, considerem que seria interessant una revisió en profunditat dels materials recollits amb motiu de la Carta Arqueològica. En aquesta revisió preliminar s'han detectat alguns problemes que caldrà certament revisar en un futur immediat i que permetran definir millor el paisatge tardà del municipi de Manacor.

Som plenament conscients que aquest treball és només una primera aproximació, no exempta de problemes, i que és a més arbitrària en quedar circumscrit a un territori administratiu actual com és el terme municipal de Manacor. En qualsevol cas, si amb les dades i les reflexions aportades hem contribuït al plantejament de noves hipòtesis que permetin el desenvolupament de futures recerques en aquest camp, ens donam per satisfets.

Agraïments

Volem agrair a M.M. Sales el seu suport pel que fa a l'estudi de l'antiguitat tardana al municipi de Manacor. Igualment a J. Merino i F. Torres les seves informacions derivades del seu coneixement del territori. Així mateix estam en deute amb l'Ajuntament de Manacor per facilitar-nos cartografia i fotografies aèries del municipi. El treball de Silvia Alcaide s'emmarca dins del seu projecte de tesi doctoral sobre *Arquitectura eclesiàstica balear a l'antiguitat tardana*, codirigit per Gisela Ripoll i Miguel Angel Cau. El treball de Catalina Mas s'emmarca en el seu projecte de tesi doctoral sobre *El poblament de l'antiguitat tardana a l'illa de Mallorca*, codirigit per Miguel Angel Cau i Josep Maria Gurt. Aquest article s'emmarca dins del projecte de recerca del *Plan Nacional de I+D+I, Poblamiento y cerámica durante la antigüedad tardía en las Islas Baleares: el caso de la isla de Mallorca* (HUM2004-00665). Agraïm a la Secretaría de Estado de Política Científica y Tecnológica, Dirección General de Investigación del Ministerio de Educación y Ciencia, l'ajut concedit.

BIBLIOGRAFIA

- Alavedra, S. (1979) *Les ares d'altar de Sant Pere de Terrassa. Vol. II*. Terrassa.
- Amengual, J. (1991). *Els orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, Vol. I., Editorial Moll, Mallorca.
- Amengual, J. (1992) *El orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, Vol. II., Editorial Moll, Mallorca.
- Atlante (1981). *Atlante delle forme ceramiche I: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*. Enciclopedia dell'Arte Antica classica e orientale, Roma.
- Brogiolo, G.P. i Chavarría, A. (2002). Chiese e insediamenti tra V e VI secolo: Italia settentrionale, Gallia meridionale e Hispania, a *Chiese e insediamenti nelle campagne tra V e VI secolo, 9º seminario sul Tardo Antico e L'Alto Medioevo (settembre 2002, Garlate)*, pp. 9-37.
- Cardell, J., Cau, M.A., Orfila, M.; (1990). La continuidad de ocupación de los asentamientos indígenas de Mallorca de Mallorca en época romana, a *VII Convegno di Studio L'Africa Romana*, Sassari, pp. 703-725.
- Carr, K. E. (2002). *Vandals to Visigoths. Rural Settlement Patterns in Early Medieval Spain*, The University of Michigan Press, Ann arbor.
- Coll, J. (1996). Cerámica y evolución del patrón de asentamiento en el valle de Sóller (Mallorca, Baleares)(ss.IV al XII), a *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, Elche, Vol. II. 1995, pp. 395-420.
- Congès, G., Bonifay, M., Brun, G.P., Pasqualini, M. (1983). Un dépotoir de la fin de l'Antiquité dans la grotte de la Fourbine, Saint-Martin-de-Crau (Bouches-de-Rhône), *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 16: 347-364.
- Duval, N. (1994). La place des églises des Baléars dans l'Archéologie Chrétienne de la Méditerranée

Occidentale, *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, (Maó, 1988), Barcelona, pp. 203-212.

Duval, N. (2000). Les relations entre l'Afrique et l'Espagne dans le domaine liturgique: existe-t-il une explication commune pour les 'contra-absides'et 'contra-choeurs'?, *Rivista di Archeologia Christiana*, LXXVI: 429-476.

Duval, N. (2004). Les installations martyrologiques dans les églises d'Hispanie, a *Colloque Pacien de Barcelone et l'Hispanie au IV s.* (Barcelone-Lyon, 1996), Paris, pp. 111-127.

Fuster, G. (1966). *Historia de Manacor*, Manacor, pp. 23-35.

Frey O.H. (1970). Zur archaeologischen Unterwasserforschung an den Kusten Mallorcas. Untersuchungen im Hafen von Porto Cristo, *Madriider Mitteilungen* 11: 122-128.

Godoy, C. (1995). *Arqueología y liturgia. Iglesias Hispánicas (siglos IV-VIII)*. Publicacions UB. Port de Tarragona, Barcelona.

Godoy, C. (1989). Baptisterios hispánicos (siglos IV al VIII), *Arqueología y liturgia, Actes du XIème CIAC* (Lyon, Grenoble-Aosta, 1986), Roma, pp. 607-634.

Gutiérrez Lloret, S. (1996). *La Cora de Tudmir: de la Antigüedad Tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*, Colección de la Casa Velázquez, 57, Madrid.

Hayes, J.W. (1972). *Late Roman Pottery*, London.

Iturgáiz, D. (1963). Baptisterio doble de la basílica de Son Peretó, *Rivista di Archeologia Christiana*, 39, nº. 3 – 4: 279-287.

Iturgáiz, D. (1970). Baptisterios paleocristianos de Hispania, *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XL-XLI : 209-295.

Lamboglia, N. (1963). Nuove osservazione sulla Terra Sigillata Chiara, II, tipi "C, Lucente, e D", *Rivista di Studi Liguri*, XIX:145-212.

Maurici, F. (1992). *Castelli medievali in Sicilia. Dai bizantini ai normandi*, Sellerio editore, Palermo.

Menasanch de Tobaruela, M. (2003). *Secuencias de cambio social en una región mediterránea: Análisis arqueológico de la Depresión de Vera (Almería) ente los siglos V y XI*, British Archaeological Reports, International Series, 1132, Archeopress, Oxford.

Merino, J. i Torres, F (2000). El poblament rural de Manacor des de la conquesta romana fins a la islamització, a *I Jornades d'Estudis Locals de Manacor*, Manacor, pp. 143-157.

Orfila, M. (1988). *La necrópolis de Sa Carrotja y la romanización del Sur de la isla de Mallorca*, British Archaeological Reports, International Series, 397, Oxford.

Orfila, M., Cardell, J., Cau, M.A., Hernández, Mª J., Merino, J., Oliver, B., Prohens, A.M^a., Torres, F. (1993). Nuevas perspectivas en torno a la Romanización de las Baleares: el mundo rural, *Mayurqa*, 23: 9-30.

Orfila, M. i Sintés, G. (1984). Estudio preliminar sobre la perduración del hábitat en los conjuntos tala-yóticos menorquines, *Mayurqa*, 20: 19-46.

Palol, P. (1967). En torno a la iconografía de los mosaicos cristianos de las Islas Baleares, en *Actas de la Iª Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, (Vitoria, 1966), pp 131-151.

P. Palol, A. Alomar, J. Camps y G. Rosselló. (1968). Notas sobre las basílicas de Manacor en Mallorca, *Separata del Boletín del Seminario de arte y arqueología*, 3: 5-45.

- Palol, P. (1981). Catalunya i Balears en temps paleocristians i visigòtics. Les noves descobertes arqueològiques i literàries, *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria*, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 37-47.
- Palol, P. (1988). Història i arqueologia cristiana a les Balears, en *Illes Balears en temps cristians fins els àrabs*, Institut d'Estudis Menorquins, Maó, pp. 9-14.
- Palol, P. (1989). La arqueología cristiana en la Hispania romana y visigoda. Descubrimientos recientes y nuevos puntos de vista, en *Actas del XIème CIAC (Lyon-Vienne-Grenoble-Aosta, 1986)*, Roma, pp. 1975-2022.
- Pérez, L. (1978). Mallorca Cristiana, en M. Passarius (Coord.), *Historia de Mallorca*, vol. II, Palma de Mallorca, pp. 129-160.
- Puig i Cadafalch, J. (1915-20). Basílica cristiana primitiva en el paratge de Son Peretó, a Manacor, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 6: 737-746.
- Ripoll, G. i Velázquez, I. (1999). Origen y desarrollo de las *parrochiae* en la Hispania de la Antigüedad Tardía, a *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.)*. *Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana (Ecole Française de Rome, marzo 1998)*, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, pp. 101-165.
- Rosselló Bordoy, G. (1973). Los siglos oscuros de Mallorca, *Mayurqa*, X: 77-99.
- Rubió i Bellver, J. (1909-10). Troballa d'una basílica cristiana a les immediacions del port de Manacor, a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 3: 361-377.
- Spanu, P. G. (1998). *La Sardergha bizantina tra VI e VII secolo*, Mediterraneo Tardoantico e Medievale. Scavi e Ricerche, 12, Editrice S'Alvure, Oristano.

NOTES

1. Arqueòloga, doctoranda al Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona
2. Arqueòloga
3. *Research Professor*, Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats (ICREA)/Equip de Recerca Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Facultat de Geografia i Història, c/ Baldiri i Reixac s/n, 08028, Barcelona. e-mail:
4. El projecte d'adequació de la basílica de Son Peretó ha estat promogut des del Museu de Manacor i dirigit per Miguel Angel Cau, Mateu Riera i Ma.Magdalena Sales.
5. Aguiló apunta que primitivament el santuari seria quadrangular per l'interior i que, posteriorment, s'eixamplen els murs laterals N i S i s'omplen els espais, cosa que li dona forma semicircular. Si s'observen les fotografies i plànols, sembla que el mur semicircular interior s'adossa a un absis quadrangular. Palol reconeix aquesta possible reforma de l'interior de l'absis (Palol, 1989: 2026).
6. La nomenclatura per a la TSAD que apareix a l'article ve donada pels treballs de Lamboglia (1963) i Hayes (1972); per a la cronologia s'han seguit aproximadament les del Atlante (1981).